

Hun-Siyenpi Dönemi Orta Asya Göçebelerinin Askerî Teşkilatının Oluşum ve İşleyişinin Hususiyetleri¹

Yuly Sergeyeviç HUDAYKOV²

Çeviri: Yusuf AKBABA³ – Oktay BERBER⁴

Özet

Makalede göçebe toplumunda askerî teşkilatın ve Orta Asya'nın kadim göçebelerinin devlet inşasının önünü açan etno-toplumsal hiyerarşinin oluşum süreci araştırılmaktadır. Orta Asya'nın eski göçebe halklarından olan Hunlar ile Siyenpilerin askerî teşkilatlarına dair bilgiler içeren eski Çin kaynaklarındaki tarihî kayıtlar analiz edilmiştir. Asya'nın Hunlar döneminde oluşturulan onluk askerî-idarî sisteminin daha sonra Siyenpiler ve Orta Çağ göçebelerine miras kaldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Göçebe Toplum, Devletleşme, Eski Göçebeler, Hunlar, Siyenpiler, Orta Asya.

Особенности Формирования И Функционирования Военной Организации У Номадов Центральной Азии В Хунносяньбийское Время

Абстракция

В статье исследуются процессы формирования в кочевом обществе военной организации и этно-социальной иерархии, которые привели к сложению государственности у древних номадов Центральной Азии. Проанализированы исторические свидетельства древних китайских источников, в которых содержатся сведения об особенностях военной организации древних центрально-азиатских кочевых народов хуннов и сянь-

¹ Kaynak Metin: Ю. С. Худяков, “Особенности Формирования И Функционирования Военной Организации У Номадов Центральной Азии В Хунносяньбийское Время”, **История И Современность**, № 2, сентябрь 2015, 104–113.

² Prof.Dr., Novosibirsk Devlet Üniversitesi, Tarih Bölümü.

³ Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir/Türkiye, E-Mail: yakbaba@ogu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1082-616X>.

⁴ Doç. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir/Türkiye, E-mail: oberber@ogu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1609-3171.

би. Азиатская десятичная военно-административная система, сложившаяся в хуннском государстве, была в дальнейшем унаследована сяньбийцами и средневековыми кочевниками.

Ключевые слова: кочевое общество, государственность, древние номады, хунны, сяньби, Центральная Азия.

Orta Asya'nın⁵ tarihî ve kültürel bölgesinin göçebe toplumundaki askerî teşkilatın temeli Orta ve Geç Bronz Çağı'nda şekillenmeye başladı. Petroglif kalıntılardaki savaşçı tasvirleri ile Transbaykal ve Moğolistan'ın eski kültür kalıntılarında bulunan bronz silahlar göz önüne alınırsa bozkırdaki halklar arasında mızrak ve bıçaklarla donatılmış müfrezelerin bu dönemde ortaya çıktığı ve askerler için bazı koruyucu donanımlar kullanılmaya başladığı görülecektir (Grişin 1981: 176-179). Daha gelişmiş silahlar, Sayan-Altay ve Orta Asya göçebe boylarının at binmede ustalaştığı ve süvari birliklerini oluşturdukları Erken Demir Çağı'nda ortaya çıkmıştır (Koçeev 1999: 74-76; Novgorodova 1989: 191-193). Orta Asya bozkırlarında birçok boyun dâhil olduğu askerî ittifaklar muhtemelen Geç Bronz ile Erken Demir çağlarında kurulmuştur. Ancak modern araştırmacıların ellerindeki Orta Asya göçebelerinin askerî teşkilatlarını yeniden canlandırmaya yarayan yazılı kaynaklardaki bilgiler, bunu Hun-Siyenpi ve müteakip dönemlerle ilişki kurarak yapmaya imkân vermektedir.

MÖ. III. yüzyılın sonlarına doğru Orta Asya'nın farklı halklarına mensup göçebe çoban kabileleri Hunlar tarafından itaat altına alındılar ve büyük bir askerî gücün, Hunların parçası oldular. Hun Devleti göçebe birliğindeki belirli bir etno-toplumsal hiyerarşinin üzerine kurulmuştu. Toplumsal yapıdaki başlıca mevkileri hâkim boy aristokrasisi ile askerî teşkilata ve Hun halk birliğini oluşturan grupların boy örgütlenmesine dayanan askerî zümreler işgal ediyordu. Hâkim boy grubuna mensup Hun göçebeleri, ordu ve devletin temelini oluşturuyorlardı. Hunların örgütlenme yapısında, ordu ve halk onluk askerî-idarî sisteme bölünmüştü; bu çerçevede Hun nüfusundaki tüm yetişkin erkekler belirli askerî birliklere dağıtılıyordu. L. N. Gumilev'in eserlerinde, ordunun ve halkın göçebe toplumunun geleneksel boy

⁵ Rusça literatürde "Tsentralnaya Aziya" ve "Srednyaya Aziya" olmak üzere iki farklı kullanım vardır. Her iki ifade de Orta Asya olarak çevrilse de "Srednyaya Aziya" günümüzde büyük ölçüde Batı Türkistan'a karşılık gelmektedir. "Tsentralnaya Aziya" ise Türkistan coğrafyasının tamamını kapsayan geniş bir coğrafya için kullanılmaktadır. Çevirisi yapılan makalede de yazar Tsentralnaya Aziya şeklinde kullanmıştır (Ç.N.).

ayrımına aykırı olan örgütlenmesi *Orda* olarak adlandırılmıştır (Gumilev 1993: 34-41). *Orda*'da iktidar, sadece askerî harekâtlarda değil kendi kabilelerinin sıradan göçebelerini itaat altına almada da beylerine hizmet eden, iyi eğitilmiş ve profesyonel askerî birliklere dayanıyordu. Hun Devleti'nin başında tek hükümdar, “ulu”, “göge benzeyen”, “kut bulmuş” ve aynı zamanda Hunların başkumandanı olan bir “Şanyü” vardı. Tüm Hun Şanyüleri tek bir hâkim boydan Siluandi/Luanti'den çıkıyordu (Kıçanov 1997:10). Bu hâkim boyun mensupları Hun askerî-ıdarî sistemindeki başlıca görevleri ellerinde tutuyorlardı. Zaruri hâllerde diğer üç Hun aristokrat boyuna, Huyan, Lan ve Xubu'ya mensup olanlar da atanabiliyordu. Hun Şanyüleri eşlerini muhtemelen bu yönetici boylara mensup olanlardan seçiyorlardı. Bununla birlikte Hun Devleti'nin kurucusu Modu yahut Maotun'un hükümdarlığı ile birlikte Şanyüler Çinli prenseslerle ile evlenerek Çin'deki İmparatorluk hanedanı Han ile akrabalık bağı kurmaya çalıştılar. Bilinen bir vaka olduğu üzere Çin İmparatoru Kao-ti'nin ölümünden sonra Modu onun dul kalan eşi imparatoriçe Kao-hui'ye onunla evlenmesini ve iki devleti birleştirmeyi teklif eden bir mektup yazmıştı. İmparatoriçenin öfkesine rağmen Han devlet adamları onun düşüncesizce bir eylemde bulunmasını engellemişlerdi (Biçurin 1998: 53-54).

Hun toplumunda yönetici boyların yanı sıra kendi soylularına ve sıradan göçerlerine sahip diğer uruk ve boylar da vardı. Hun birliğini sağlayan yönetici ve güçlü boylara tabi olmaya dayanan yapıda Hun olmayan göçebe unsurların hâkimiyet altına alınmasından sonra hiyerarşik bir sistem meydana geliyordu. Hiyerarşinin en alt tabakasını, egemen Hun boylarından olmayan diğer boylara mensup sıradan göçebeler oluşturuyordu.

Hun ordusu-halkı, doğrudan Şanyü ve onun en yakın akrabalarınca yönetilen sol kanat, sağ kanat ve merkez bölümlerine ayrılıyordu. Ordu ve halkın bu taksimine benzer bir sistemden Han dönemi Çin kaynakları da bahsetmektedir (Taskin 1968: 11-12). Her iki askerî kanatta da kollara ayrılmış askerî rütbelere hiyerarşisi oluşturulmuştur. Kaynaklar bunlar arasından Doğu ve Batı Tuçi beyleri, Doğu ve Batı Ku-li beyleri, Doğu ve Batı Büyük Beyleri, Doğu ve Batı Tu-liler ile Doğu ve Batı büyük Tanghularından bahsetmektedir (Biçurin 1998: 48-49). Çinli tarihçi Sima Qian'ın eserinin yeni çevirilerine göre “Sol ve Sağ Hsien-wang, Batı ve Doğu Ku-li-wang, Sol ve Sağ Büyük Komutanı, Sol ve Sağ Tu-wei, Sol ve Sağ Büyük Tanghu'su, Sol ve Sağ Ku-tu-hou atanmıştı” (Taskin 1973: 11). Bu rütbelere mensup komutanlar ordunun sağ ve sol kanatlarını ve de daha küçük birimleri yönetiyorlardı. Sol kanadın

komutanları Hun topraklarının doğu bölümüyle, sağ kanadın komutanları da Batı bölümüyle meşguldüler. Bunlardan ilki diğerine göre daha kıdemliydi. Zira doğu yönünün daha önemli olduğu varsayılıyordu. Askerî seferlerde Tuçi Beyleri muhtemelen Hun ordusunun sol ve sağ kanatlarına komuta etmekle yükümlüydüler. Aynı zamanda “24 komutanın her biri kendi binbaşı, yüzbaşı, onbaşı, küçük komutan, başyardımcı, Tu-wei, Tanghu ve Juqularını tayin ediyordu.” (Taskin 1973: 12). Hun ordusunda Wang unvanını taşıyan ve her biri on bin askerden oluşan “tümen”leri yöneten, “genel olarak Tümenbaşı denilen yirmi dört kıdemli” komutan vardı (Biçurin 1998: 49). Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre bu dönemde Hun Devleti’nin en büyük gücü olan, Şanyü Modu idaresindeki Hun ordusunun mevcudu 300.000 ila 400.000 savaşçı arasında olup, Modu’nun halefi Şanyü Lao Şang’ın emrinde ise 140.000 süvari vardı (Taskin 1973: 5). Kaynaklardaki bilgilere bakılırsa Hunların on bin kişilik askerî birlikleri olan Tümenler bin, yüz ve on gibi daha küçük onluk birimlere ayrılıyorlardı. Ancak tümenlerdeki ve daha küçük birimlerdeki asker sayıları her zaman aynı değildi. Belirli komutanların “güçlerine” yani onların gerçek güçlerine, otoritelerine ve sancakları altına ne kadar asker toplayabildiklerine göre değişiyordu (Hudyakov 1986: 48). Eski Çin tarihçisi olan Fan Ye’nin eserlerinde yer alan bilgilere göre önde gelen mevkiler arasında dört boynuz⁶ olarak adlandırılan en önemlileri Sol Hsien-wang onun ardından Sol Ku-li-wang, Sağ Hsien-wang ve Sağ Ku-li-wang’dı. Daha sonra altı boynuz olarak bilinen sol ve sağ Jih-chu-wang, sol ve sağ Wen-ou-t’u-wang ile sol ve sağ Zhanjiang-wang geliyordu. Hem onlar hem de diğerleri Şanyü’nün oğulları ve kardeşleriydiler ve kıdeme göre Şanyü oluyorlardı. Şanyü’nün boyuna mensup olmayan yöneticiler arasında, mevkileri etkinlik dereceleri ve kendilerine bağlı insanların sayısı ile belirlenen sol ve sağ Ku-tu-hou ve onun ardından gelen Jih-chu-wang ve Juqu yer alıyordu (Taskin 1973: 12). Hâkim boy Siluandi/Luanti ile diğer üç yönetici boyun mensuplarının oluşturduğu bu hiyerarşinin dışındaki özel bir mevki de Şanyü’nün en büyük oğlunun ve de varisinin atandığı sol Tuçi-wang’dı.

Bu bilgilere göre Hun askerî gücünde Asya onluk taksim sistemi, ordu ve halkın kanatlara ve daha küçük bölümlere ayrılıp tüm yetişkin Hun erkeklerinin askerî birliklere dağıtılmasıyla tamamen kurulmuş oluyordu. Ordu, başında Tuçi beyleri ya

⁶ Metinde por (Rog) olarak geçen ifadenin Türkçe karşılığı boynuzdur. Boynuz ifadesini Hyun Jin Kim de *Hou Han-shu* yıllığına atıfla “horn” (İngilizcede boynuz) şeklinde kullanmıştır. Bk. Hyun Jin Kim, “The political organization of Steppe empires and their contribution to Eurasian interconnectivity: the case of the Huns and their impact on the Frankish West” *Eurasian Empires in Antiquity and the Early Middle Ages: Contact and Exchange between the Graeco-Roman World, Inner Asia and China*, (Ed.H. Kim, F. Vervaet, S. Adalı), University Press, Cambridge, 2017.

da Hsien-wangların olduğu sol ve sağ kanada ayrıldı. Askerî kanatların her biri, birini Hsien-wang diğerini Ku-li-wang yönetmek üzere iki bölüme ayrıldı. Şanyü'nün yakın akrabaları, kardeşleri ve oğulları olan bu dört büyük komutan “dört boynuz”u meydana getirdi. Ardından ordu, Şanyü'nün yakın akrabalarının oluşturduğu “altı boynuz”un, Jih-chu, Wen-ou-t'u-wang ve Zhanjiang-wangların idaresindeki daha küçük birimlere ayrıldı. Tüm bu görevlere atanmanın temeli Sanyü'nün geldiği yönetici aile olan Siluandi'ye mensup kardeşlerden veya oğullardan olmaya dayanmaktaydı. Diğer üç yönetici boy Hun bürokratik hiyerarşisindeki daha düşük görevlere atanmayı bekleyebilirlerdi. Ancak Hun toplumundaki seçkin sınıfın içinde olan bir kişinin asıl gücü ve konumu her zaman onun yönetenler ile akrabalığına ve hatta Hunları oluşturan boy zümrelerine mensubiyete dayanmıyordu. Bunu birçok Hun Şanyü'sünün karargâhında Han İmparatorluğu'ndan gelenlerin büyük rol oynaması kanıtlar. Örneğin Hun hükümdarı Lao Şang Ki-Ok Şanyü'ye gelin olarak gönderilen Han prensesine eşlik eden Çinli hadım Chun-hin Yue, topladıkları vergilerin “kaydını tutmaları için Hun devlet adamlarını” eğitmeye başlamıştı (Kıçanov 1997: 11). (O), Şanyü Lao Şang'a, Han İmparatorluğu'na karşı üstünlüğünü vurgulamak adına diplomatik yazıların biçimini değiştirmesi tavsiyesini verdi ve unvanını daha ihtişamlı bir hale getirmesini önerdi (Biçurin 1998: 58). Daha sonra MÖ. I. yüzyılın başlarında göçebe bir çevreden gelen ancak Çin'de yetişen Çinli mülteci Wei Liu, Hun devletinde büyük bir rol oynadı. Yıllarca birçok Hun hükümdarına, Han İmparatorluğu'nun baskısını başarıyla püskürtmede yardımcı dokunan kıymetli tavsiyelerde bulundu. Zamanla Hun Şanyülerinin karargâhlarında o kadar önemli bir isim haline geldi ki güvendiği (zamanla etki altına aldığı) Huyenti Şanyü'yü tahta geçirmek için bir entrika tertipledi (Taskin 1973: 23, 101, 106). Hun Şanyü'sü Çüdihou'nun yakınlık kurarak kendi kızıyla evlendirdiği ve vassal Tingling boylarına bey olarak atadığı Li Lin, MÖ. 99 yılında esir düşen yetenekli bir Han kumandanıydı (Biçurin 1998: 74). Orta çağ Çin kronik geleneğine göre Li Lin, eski Kırgızların (Ke-k'un/Ge-gun) hâkim yönetici boyunun kurucusu olmuştu. “Kara saçlı ve kara gözlü” insanlar onun torunları kabul ediliyordu (Kyuner 1961: 55). Tang hanedanı döneminde Çin'de bu bilgi hala muhafaza ediliyordu (Biçurin 1998: 359, 364). Muhtemelen Çinli mülteciler ve soylu tutsaklar Hun yönetiminin özellikle dikkatini çekiyordu. Çünkü bu kişiler o zamana dek yeteri kadar gelişmiş olan Çin idari sistemindeki askerî uzmanlardı. Hun yönetici boylarıyla aile bağları da yoktu.

Toplanma işareti alındığında her Hun göçebesi tüm silahları, askerî teçhizatı ve sefer esnasındaki acil harekâta karşın bir miktar yiyecek ile birlikte, at üstünde

toplanma alanında hazır bulunmak zorundaydı. Hunlarda ordunun ve halkın askerî-idari taksimat sistemi, ihtiyaç halinde askerleri mümkün olan en kısa sürede silahlı kuvvetlere dâhil edebilmeye odaklanmıştı.

Orduya sadece Hun göçebeleri değil diğer gruplara mensup vassal boylardan alınanlar da dâhil ediliyordu. Hun Devleti'nin kuruluş döneminde Şanyü Modu, aralarında birçok Orta Asya boyunu mağlup etmişti ki bunların en bilinenleri Loufan, Baiyang, Tung-hu, Yüe-çi, Hsünyü, Küeşe, Tingling, Gegun ve Tsaylı idi (Biçurin, 1998: 48,51). Ayrıca Wusunlar da Hun hâkimiyetine girdiler. Tüm vassallar Hun Şanyü'sünün talebi doğrultusunda askerî birlikleriyle hazır bulunmak ve Hun ordusunun bir parçası olarak sefere katılmak zorundalardı. Bu göçebe boy gruplarının hepsinin kaderleri başka oldu. Muhtemelen Hunlar ile köken ve kültür bağlamında ilişkili olan ve ileride Hun birliğine dâhil olan Loufan ve Baiyang boyları Ordos bölgesinde yaşıyorlardı. Bazı araştırmacıların günümüz Moğol halklarının atası kabul ettiği Tung-hular Hun ordusunun darbesi ile iki ordaya ayrıldı: Wu-huanlar ve Siyenpiler (Biçurin 1998: 47-48, 145, 152). İleriki yıllarda Siyenpiler Kuzey Hun ordusunu mağlup etmeyi başardılar ve onları günümüzün Kazakistan ve Orta Asya bozkırlarına sürdüler. Kalanlara da boyun eğdirerek kendilerine kattılar. Bilim insanlarının Toharların atası kabul ettiği Yüe-çi boy birliği de Hunların darbesi ile iki ordaya ayrıldı. Yüe-çi Büyük Orda'sı Batı'ya, Doğu Türkistan'a ve ardından Orta Asya üzerinden büyük Kuşan İmparatorluğu'nu kuracağı Toharistan'a göç etti. Küçük Yüe-çiler Alaşan'da kaldılar ve Tibetliler arasında asimile oldular. Ting-Ling ve Gegun yahut Kien-k'un boyları Hunlara boyun eğdiler ve bir zaman Hun Şanyülerinin atadığı beylerce yönetildiler. Daha sonra Tinglingler Hunlar, Siyenpiler ve Cücenlere karşı sıklıkla göçebe boyları koalisyonu olarak hareket ettiler. Ardından Orta Çağ boyunca yaşayacakları Yenisey'e göç ettiler. Hun Devleti'nin kuzey ve güney olarak iki ordaya ayrılmasından sonra tek devlet olma amacıyla çıkan çatışmalar iki tarafta da yönetici sınıfın temel siyaseti haline geldi. Milattan sonra birinci binyılda Hunlar içerisinde, Orta Asya bozkırlardan Alaşan'a ve oradan da Turfan'a göç eden hâkim yönetici boy Aşina'nın idaresindeki Türkler ön plana çıktılar (Klyaşorniy 1965: 279).

Başlıca görevleri hâkim Siluandi boyu ile diğer üç Hun yönetici boyunun üstlendiği merkezî bir askerî teşkilatın varlığına rağmen devlet, nihayetinde kuzey ve güney olmak üzere iki ordaya ayrılacağı bir iç çatışmadan kurtulamadı. Hunların askerî gücü vardı ve Hun ordusu düşman kovulup, ele geçirilen ganimet müttelikler arasında dağıtılana dek Orta Asya göçebe boylarını denetim altında tutuyordu. Ancak Hunlar

askerî anlamda zayıflayıp birbirine düşman iki bağımsız ordaya ayrılınca, Kuzey Hunlarına karşı sadece eski vassalları değil, kendi kabilesinden olanları itaat altına almak yahut yok etmek isteyen Güney Hunları da silaha sarıldılar. Güney ve Kuzey Hunları arasındaki iç karışıklıklar ve askerî çatışmalar, Kuzey Hunlarının zayıflamalarına, bir kısmının Siyenpilere boyun eğmesine ve diğer kısmın da Doğu Avrupa'nın Kuzey bozkırlarına göç etmesine neden oldu. Hunların bu dönemdeki başlıca düşmanı, bir zamanlar Hun darbesiyle bölünen eski Tung-huların iki bölümünden birine mensup Siyenpiler oldu. I. yüzyılın sonlarında Siyenpiler, Kuzey Hunlarının mağlup edilmesinde etkin rol oynadılar ve Hunların bir kısmı itaat edip “Siyenpi halkının adını” benimsedi (Biçurin 1998: 153-154).

Siyenpilerin askerî teşkilatı ile ilgili Çin kaynaklarında yer alan bilgiler çok azdır ve Huiung-nularınki kadar detaylı ve bilgilendirici değildir. Bilindiği üzere Siyenpi hükümdarı Tanshihuai Orta Asya'yı ele geçirdikten sonra, eskiden Hun Şanyülerine bağlı olan tüm göçebe boylarını itaat altına aldı. Hun hükümdarları gibi tüm orduyu ve idaresi altındaki göçebe halkları üç aymak, iki kanat ve bir merkeze böldü. Her aymakın başında doğrudan yüce Siyenpi hükümdarına bağlı bir kıdemli vardı (Taskin 1984: 76). İç Moğolistan ile Güney Mançurya'da bulunan silahlara bakılırsa Siyenpi ordusu menzilli silah bakımından Hun ordusundan biraz daha zayıftı ancak yakın dövüş silahları ile koruyucu donanım bakımından oldukça üstündü (Hudyakov, Yu Su-Hua, 2000: 40-42). Sonuç olarak Siyenpiler ani bir askerî harekât ile Kuzey Hun Devleti'ne boyun eğdirdiler. Siyenpi hükümdarı Tanshihuai'nin yönetimindeki Orta Asya'da, Siyenpi boy grubunun bir parçası haline gelen Kuzey Hunlarının önemli bir kısmı da dâhil olmak üzere çok sayıda karışık göçebe halk vardı. Ancak Hun Devleti'ndeki birliğin aksine Siyenpi Devleti, askerî bir güce sahip olsa da uzun süreli olmadı ve devletin kurucusu Tanshihuai'nin ölümünün ardından çıkan iç çatışmalar sonucunda dağıldı (Viktorova 1980: 129-130). Birkaç on yıl sonra MS. üçüncü yüzyılda hükümdar Kebineng, Siyenpi Devleti'ni yeniden ayağa kaldırmaya çalıştı. “Eski Hun topraklarının tamamını ele geçirdi.” Ancak Çin devleti “kabiliyetli bir kılıç ustası” gönderip Siyenpi hükümdarını öldürttü. Bu suikastin ardından Siyenpi Devleti yine parçalandı. Siyenpi göçebeleri “dağıldılar ve birbirlerine düştüler. Güçlüler uzaklara kaçtı; zayıflar ise itaat etmek için (Çin devletinden) izin istedi.” (Taskin 1984: 83). Mu-junglar ve Topalar tarafından yönetilen Siyenpi boyları ileride Han topraklarını ele geçirmeyi başardılar ve Kuzey Çin'de kendi devletlerini kurdular.

Ordunun ve halkın, Orta Asya göçebe dünyasındaki işleyişi hakkında en eski bilgilere sahip olduğumuz askerî-idari onluk taksimat sistemi Hun-Siyenpi döneminin ürünüdür. Orta Çağ boyunca da birçok göçebe birliği tarafından kullanılmaya devam etmiştir.

Kaynakça

- Biçurin, N. Y., *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavshih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, Jalın Baspası, Almatı 1998.
- Viktorova, L. L., *Mongoli. Proishozhdenie Naroda i İstoki Kulturi*, Nauka, M., 1980.
- Grişin, Y. S. *Pamyatniki Neolita, Bronzogo i Rannego Jeleznogo Vekov Lesostepnogo Zabaykala*, Nauka, M., 1981.
- Gumilev, L. B., *Drevnie Tyurki*, Klišnikov-Komarov i Ko, M., 1993.
- Klyaştorıny, S. G., “Problemi Ranney İstorii Plemeni Turk (Aşına)”, *Novoe v Sovetnikov Arheologii*, Nauka, M., 1965, 278-281.
- Koçeyev, V. A., “Boevoe Orujie Pazırıkısev”, *Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii*, 4, 1999, 74-82.
- Kıçanov, E. İ., *Koçevie Gosudarstva ot Gunnov do Mançurov*, Vost. Lit-ra, M., 1997.
- Kyuner, N. V., *Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentralnoy Azii i Dalnego Vostoka*, Vost. Lit-ra, M., 1961.
- Novgorodova, E. A., *Drevnaya Mongoliya (Nekotorie Problemi Hronologii i Etnokulturnoy İstorii)*, Nauka, M., 1989.
- Taskin V. S., *Materialı po İstorii Syunnu*, 1, Nauka, M., 1968.
- Taskin V. S., *Materialı po İstorii Syunnu*, 2, Nauka, M., 1973.
- Taskin V. S., *Materialı po Drevnih Koçevih Narodov Gruppi Dunhu*, Nauka, M., 1984.
- Hudyakov, Y. S., *Voorujenie Srednevekovih Koçevnikov Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii*, Nauka, Novosibirsk 1986.
- Hudyakov Y. S.-Yu Su Hua, “Kompleks Voorujeniya Syanbi”, *Drevnosti Altaya. İzvestiya Laboratorii Arheologii*, 5, 2000, 37-48.